

A humor szerepe Kosztolányi prózájában

„A humor íze édes. Ez a nevetséges mély érzelmessége.”¹

Kosztolányi Dezső nyelvészeti, esztétikai és irodalmi tárgyú munkáiban a művészi tevékenység számos kérdését érintve a humorról is kifejtette nézeteit. Nyelvtörténeti-etimológiai alapú nyelvfelfogásának ismeretében nem meglepő, hogy *Humor és írás* című cikkében a humor mibenlétének vizsgálatához is a szó eredeti jelentéséből kiindulva közelít: „A *humor* latin szó, s eredetileg azt jelenti: folyadék, nedvesség, nyirkosság. Századokon át hányódik-változik, amíg megkapja mai széptani-bölcseleti veretét. Az orvosi nyelvből került a köznyelvbe. Galenus hívei használják abban az időben, amikor az orvosok – a mai sejtelmélettel szemben – azt hirdették, hogy egészséges vagy beteg voltunk csak a testünkben keringő nedvektől függ. Később a lélektan is átveszi. Ennek alapján magyarázza a négy különböző véralkatot. [...] Ez az elmélet – legalább ebben az alakjában – azóta megbukott. De itt maradt a szó, a *humor*, melyet Szemere Pál annak idején *nedély*-nek nevezett, s utóbb a lélekbúvárok egy kedélyállapotra alkalmazták, és mély, tartalmas jelentéssel ruházták föl”². Kosztolányi etimológiai alapú metaforával „különös nedű”-nek, az „élet nedvé”-nek nevezi a humort, melyben fölolvad és emberivé – mai szóhasználattal talán befogadhatóvá és elfogadhatóvá – válik a világ. Mélyen emberi vonása miatt Kosztolányi a humort egyértelműen elhatárolja a humorral látszólag rokon jelenségektől, a *gúnytól*, az *íroniától*, de még az úgynevezett *száraz humortól* is. Ez utóbbi ugyanis szemben áll a világgal, hiszen bírálja az embereket, fölényt érez velük szemben, nincs benne részvét, munkája értelmi, megállapítása értékítélet, míg a gúny és az irónia – melyek a hallgatót cinkossá teszik a gonoszságban – túlzó és torzító jellegük miatt állnak ellentétben az igazi humorral. Kosztolányi megállapítása szerint tehát a *száraz humor*, a *gúny*, az *irónia* és az *élcélődés* esetleges jelenségek, a vidámság pillanatnyi megnyilvánulásai, melyek negatív értékítéletet juttatnak érvényre.

Ezzel szemben a humor fő jellemzője az állandóság: „Állandó lelkiállapot ez, kedélyhullámozás, életszemlélet, mely szomorúan-vidáman – >>könnyek közt mosolyogva<< – elfogadja az életet úgy, amint van, s megérti gyarlóságaival együtt, tudomásul veszi, békésen, anélkül, hogy furcsaságait kihegyezné. Együtt érzi a nagyot és a kicsinyt. Nem mér, mint a

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Humor és írás*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. Bp.: Osiris 1999. 387.

² KOSZTOLÁNYI Dezső: *Humor és írás*. In: Uő: i. m. 386. (Kiemelések az eredetiben.)

gúny, csak összehasonlít, egybevet, ezáltal tünteti föl a dolgok örök viszonylagosságát”³. A humor tehát olyan életjelenség, és egyben olyan művészi eszköz, mely értékítélet nélkül ragadja meg és mutatja be az emberi lét jellegzetességeit. Kosztolányi szerint a humor *derűsen méltóságos*, vagyis két esztétikai minőséget egyesít. Összekapcsolja a tragikust a komikussal, így válik a „nevetséges fönségévé”. Ebből következik, hogy ami humoros, nem feltétlenül kacagtató, ezért Kosztolányi úgy véli, hogy a humor bölcsességére nem nevetés, hanem inkább egy alig látható, eltűnő mosoly a válaszuk.

A *humor* Kosztolányi értelmezésében esztétikai vonatkozásai mellett ontológiai jelenség is, amennyiben az *élet kisszerűségének és nagyszerűségének* összekapcsolásából, a *lét fenségének és esendőségének* együttes érzékeléséből vagy megjelenítéséből keletkezik, ami óhatatlanul részvétet vált ki a szemlélőből. Kosztolányi humor-esztétikája e tekintetben elválaszthatatlan a szépirodalmi alkotásokban artikulálódó részvét-fogalomtól. Ebben az értelemben humortalannak lenni annyi, mint emberietlennek lenni. A humor esztétikai-ontológiai vetületéből következik, hogy minden jó írás humoros, nem feltétlenül témája, hanem sokkal inkább az *írásmód*, a humoros megjelenítés révén, ami azonban Kosztolányinál egyértelműen a *kisszerű* és a *nagyszerű* elemek összekapcsolását jelenti: „Ebben a nagy és tág értelemben minden jó írás, minden élő stílus humoros. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy minden jó írás kacagtató. Lehet, hogy a szöveg gyászos tárgyról szól, s a legmagasabb szenvedély légkörében mozog. Mégis, ahogy a mondatok kapcsolódnak, ahogy a szavak egymáshoz tapadnak, érezzük a humornak, ennek az áldott >>nedvesség<<-nek jelenlétét, mely nélkül nincs emberiesség és életszerűség. [...] Tévedés azt hinni, hogy a valószerűséggel ezt el lehet érni. Vannak vaskos – realista vagy verista – írók, akik folyton a sarat, a szeplőket és a csip-csup apróságokat emlegetik, s mégsem humorosak, hanem nedvtelenek és nagyképűek, mert az élet kisszerűsége mellett nem látják az élet nagyszerűségét is”⁴.

Ebben az értelemben a humor tehát egyfajta írásmód, mely számos retorikai fogás eredményeként az *elbeszélői hang egészét* jellemzi. Ez azonban Kosztolányinál elválaszthatatlan a *nyelvi humortól*, mely a nyelv figuratív működésmódjának eredményeként a nyelv eredendő sajátossága, és mint ilyen, nem azonosítható a nyelvi játékkal, a szóviccel vagy éppen a virtuóz rímtechnikával. Úgy vélem, hogy a két jelenség közti kapcsolat fordított: Kosztolányi szóvicceinek alapja a nyelv eredendő figurativitásának felismerése, és az ebben rejlő nyelvi humor kiaknázása, explicitté tétele. Jó példa erre *Pajzán szóképek* című cikkének „szómagyarázó” eszmefuttatása:

³ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Humor és írás*. In: Uő: i. m. 387.

⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Humor és írás*. In: Uő: i. m. 387-388.

„*Elnyerte méltó büntetését.* Szóval nem megkapta a maga tízévi fegyházát, hanem *elnyerte*, mint egy főnyereményt. Sokan pályáztak rá a társadalom minden osztályából, kor-, nem- és valláskülönbség nélkül, ellenben csak neki sikerült *elnyernie*. Szerencséje volt.

A hóna alá kellene nyúlni. Kegyes indítvány, komoly segítő szándékra is vall, de a kivitelben fölöttébb bizalmaskodó, dévaj, majdnem huncut. Vajon nem csiklandós-e ez a szerény, gyámolításra szoruló ember, s elbíra-e, hogy a társadalom állandóan a hóna alatt kaparásson? A gyámolítás e módja egyébként a társadalomnak is kényes lehet, különösen ha nyár van, és ha a szóban forgó véletlenül kövér is.

Nem folytatom. Csak azt kérdezem, miért nem vagyok képes elhessegetni ezeket a bohó rögeszméket, mikor ilyen figurákat olvasok. [...] Azért sajnálnám, ha végképp kipusztulnának nyelvünkől. Ebben a szomorú korban olykor-olykor szükségem van egy kis derűre.”⁵

Az ironikus hangvételű írás Kosztolányi nyelvművelő cikkei közé tartozik, így érthető, hogy a szerző a kor nyelvhasználatának furcsaságait teszi gúny tárgyává. A nyelvben rejlő humoros potenciál kiaknázása – ami az adott kifejezések tekintetében a konvencionálissá vált, automatizálódott nyelvhasználatot felülírva a szavak eredeti jelentésének felelevenítésén alapul – e szövegrészletben szerzőjének negatív értékítéletét juttatja érvényre, így a nyelvi humor reflektálása az ironia forrásává válik.

A *Nyelv és lélek* című gyűjteményes kötet írásai azt mutatják tehát, hogy az író és esztéta Kosztolányi nemcsak a nyelvről, a vers és a próza sajátosságairól vagy éppen a műfordítás nehézségéről, hanem a humor mibenlétéről is határozott elméleti álláspontot képviselt. Úgy vélem, hogy a humor jelenségének esztétikai-ontológiai megközelítése Kosztolányi humoros szépirodalmi alkotásainak megértéséhez is közelebb viheti a befogadót, így a továbbiakban a *Humor és írás* című elméleti munkával egy időben született *Részeg kutya* című novella néhány jellegzetességére szeretném felhívni az olvasó figyelmét.

A novella címe alapján a szöveg témája egy szokatlan, nem mindennapi esemény. A novella elbeszélője már a szöveg első bekezdésében megerősíti ezt a feltevést:

„Aki több évtizede él a föld hátán, az előbb-utóbb tanúja lesz minden szörnyűségnek és badarságnak, melyre valaha gondolt, vagy talán nem is gondolt.

Múltkor például láttam egy részeg kutyát.”⁶

⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pajzán szóképek*. In: Uő: i. m. 60-61. (Kiemelések az eredetiben.)

⁶ A szöveget a következő kiadás alapján idézem: *Kosztolányi Dezső összes novellája*. S.a.r. RÉZ Pál. Bp.: Helikon 1994. 1416-1420.

Ez a kijelentés – mely még a cím ismeretében is a meglepetés erejével hat – alátámasztja a rendkívüli események leírására irányuló olvasói várakozást. Az állatorvos szempontjából azonban a részeg kutya megszokott látvány:

„Hajnali fél ötkor lépett be az állatorvos. A törtéteken egyáltalán nem csodálkozott. Azt mondta, minden évben öt-hat ilyen esete van.”

Az orvos szempontjának bevonásával az elbeszélő a novella végén felülírja a rendkívüli iránti olvasói elvárást, és viszonylagossá teszi az események megítélését. A szöveg egészére jellemző – jobbra tömondatokra, vagy rövid összetett mondatokra épülő – tudósításszerű elbeszélői hang szintén eltávolít az események szenzációszerű bemutatásától, ami megnyitja az utat a jelenség humoros leírásához, Kosztolányinál ugyanis a humor alapvető feltétele, hogy az ember tudomásul vegye a világ jelenségeit, anélkül, hogy furcsaságait kiélezné, vagyis gúny tárgyává tenné. A részeg kutya és a vele kapcsolatos események előadása tehát nem a téma rendkívülisége miatt humoros, hanem amiatt, ahogy az elbeszélő az eseményekhez viszonyul. Az elbeszélői magatartás a novellában leginkább a humor ontológiai-esztétikai aspektusával írható le, amennyiben a narrátor az események leírásakor *a lét fenségét és esendőségét egyszerre érzékeli és érzékelteti*:

„A kutya meredten állt előttem a négy lábán, lógó fővel, besunyt farokkal. A szobalány elmondta, hogy a bor hatása nem mindjárt mutatkozott rajta. Egy darabig tűnődve üldögélt az üres tányér előtt, a bajszát nyalogatva. Járkálni próbált. Nem sikerült. Több ízben megkísérelte ezt, egyre izgatottabban. Ide-oda dülöngélt, tántorgott. A gyerekek hahotájától kísérvé bevánszorgott az előszobába. Azóta itt állt, a heveny szeszmérgezés izgalmi állapotában, nagyon nyugtalanul. Moccanni sem mert. Bölcs, öreg állat létére érezte, hogy olyan földindulás van, amilyent még soha életében nem tapasztalt. Nem is erőszakoskodott. Csak várt, hogy mit hoz a sors.”

A borivás után bajszát nyalogató, tűnődve üldögélő, majd ide-oda dülöngélő kutya leírása mindenképpen komikus hatást kelt. A gyermeki gonoszságnak áldozatul esett, kiszolgáltatott állat néma küzdelme és lemondó belenyugvása azonban szánalmat, részvétet ébreszt az olvasóban. A léthelyzet fenségének és esendőségének tragikomikus ábrázolása végigkíséri az események további leírását:

„Engem leginkább ez a néma szomorúsága döbrent meg. Pokolian szenvedhetett, hogy gyomrában kotyog-fortyog a sok folyadék, marja nyálkahártyáit a szesz, a tilalmas szesz, melyet megannyi kutyanemzedéken át egyetlen őse sem ízlelt meg. A nagyagy ködbe borult, a kisagyban a mozgást szabályozó központ megbénult. Milyen csodálatosan zárkózott egy állat. Mindössze kifejezéstelen szemét tartotta nyitva, az egyetlen eleven rést, melyen keresztül lelkébe pillanthattam volna. Ide futott minden szenvedése.”

„Másfél óráig gyötrődött, nyögött, ide-oda forgolódva. Később elaludt. Harsányan horkolt egy óra hosszáig.”

Noha az állat szenvedésének ábrázolása alapvetően tragikus, viselkedése (szuszogása és horkolása) mégis mosolyra fakasztja az olvasót. Ugyanez a kettősség figyelhető meg az események leírását betetőző lépcső-jelenetnél is:

„Fél háromkor azt jelentették, hogy a kutya fölébredt. Ekkor sikerült kituszkolnom a lépcsőházba, a hideg levegőre. A szenvedő állatok szeretnek mennél mélyebb helyre menekülni. Ha díványon vannak, lemásznak a földre. Szívesen bújnak ilyenkor gödrökbe, árkokba is. Ő is ennek a titokzatos ösztönnek engedelmeskedett, amikor lassan és óvatosan lefelé kezdett bandukolni, csak hogy egyensúlyát veszítette, és hanyatt-homlok gurult, bukfencezett le hat lépcsőfokon a kapu elé. Ott a hátára zuhant, és kinyúlt, eszméletlenül, négy lábát petyhüdtén a magasba tartva. Szegény tökéletesen elitta az esztét.”

A lefelé araszoló, majd egyensúlyát veszítő és tehetetlenül guruló állat látványának leírása valóban komikus, az eszméletét veszített állat bemutatása azonban már tragikus hatást kelt. A tragikus színezetet egyfelől az elbeszélői kommentár, másfelől a narrátor hangneme – a *bandukol* és *bukfencezik* igealakok, továbbá a *petyhüdt* jelző használata – oldják fel. A humor ontológiai-esztétikai aspektusai mellett tehát annak stilisztikai összetevői, azaz az írásmód is hozzájárul ahhoz, hogy a novella szövege humoros legyen. Ennek egyik forrása a nyelvi humor reflektálása. A narrátor több olyan szólást és közmondást parafrázál, amit emberekkel kapcsolatban mondunk. A „szegény tökéletesen elitta az esztét” szólás állatra alkalmazva paradox kijelentés, a többi mondás és frazéma viszont – „azt se tudta, hogy kutya-e vagy macska”, „oda se szagolt”, az orvos „legyintett, hogy kutya baja” – éppen azáltal válik humorossá, hogy megszokott használatától eltérően a novellában nem emberre, hanem a berúgott állatra vonatkozik. A nyelvben eleve benne rejlő humoros potenciál kiaknázása mellett visszatérő retorikai eszköz az ismétlés és a hiperbola:

„Teára voltam hivatalos. Fél tizenkettőkor érkeztem. A társaság még józan volt. De a kutya – a ház tiszteletre méltó, tizenegy éves kuvasza, akit évek óta ismerek – *részeg volt. A szó szoros értelmében részeg volt, tökrészeg.*” (Kiem. É. L.)

„Kézem fejével megérintettem az orrát. Szárazon parázslott. Láza volt. *Néha akkorát szusszant, hogy körötte valóságos szélvihar támadt.*” (Kiem. É. L.)

„*Tizennégy kockacukrot evett meg.* Ettől megszomjazott. Eléje rakattam egy tányér vizet, melybe előzőleg egy kis szódabikarbónát hintettem. *Vedelte.* Jólesett neki. Égett a pokol. *Hét tányér vizet ivott meg egymás után. Később a tejeskávéből is megivott három tányérral.*” (Kiem. É. L.)

A kutya ápolásában és kijózanításában aktívan résztvevő elbeszélő tevékenysége több helyütt már-már abszurd, ami szintén a humor forrásává válik:

„Fölcsöngettem egy állatorvost a legédesebb álmából, és kértem, hogy azonnal jöjjön. Addig úgy segítettem a beteg, ahogy tudtam. Két elülső lábát ütemesen mozgatva, mesterséges lélegzést alkalmaztam rajta.”

„Egyéb tennivalóm nem volt. A személyzetnek lelkére kötöttem, ügyeljen, hogy a jövőben ne forduljon elő ilyesmi, mert a kutya még rá talál kapni az italtra, és elzúllik. Semmi esetre se engedjék ki egyedül az utcára. Engem végtelenül elszomorítana, ha egyszer erre jártomban a sarki kiskocsmában leném őt, amint az asztalt veri, s a cigánnyal húzatja a fülébe.”

Az elbeszélés zárlata – az a gondolat, hogy a kutya az emberekre jellemző módon elzúllik – felerősíti a novellában mindvégig reflektált párhuzamot a berúgott állat és a részeg ember között. A kutya a részeg emberekhez hasonlóan viselkedik (dülöngél, zihál, horkol), és az elbeszélő is úgy ápolja a kutyát, ahogy a részeg embereket szokás: borogatást tesz a fejére, amikor fölébred, kiviszi a levegőre, kávékat itat vele, a részegség második szakaszában pokrócba bugyolálja. Ennek értelmében a kutya részegsége az emberi részegség analógiájaként olvasható. A novellában azonban az emberek lerészegedése a kutya kijózanodásával párhuzamosan zajlik le. „Fél tizenkettőkor érkeztem. A társaság még józan volt. De a kutya – a ház tiszteletre méltó, tizenegy éves kuvasza, akit évek óta ismerek – részeg volt.” – olvastuk a novella elején. Az elbeszélés ennek ellenkezőjével zárul: „Fél hatkor a társaságnak diadalmasan újságoltam, hogy a kutya kijózanodott. Ez azonban nemigen érdekelte őket. Most ők voltak részegek”. Ez a gúnytól sem mentes kijelentés egyértelműen megmutatja, hogy az elbeszélő irántuk már nem érez részvétet...